

Adrian Marino and the Idea of Freedom. *A Necessary Reevaluation and Challenge*

Adrian Marino și ideea de libertate: *O reparație și o revanșă necesare*

Ionuț COSTEA

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca

Abstract

The study aims to highlight a turn in Marino Adrian's intellectual identity. This change was confirmed in memorialistic feature texts (dialogues, memories) printed after the events of December 1989 and it is seen at some program writings, which are militant in order to define a new Romanian culture, based on a real dialog with the West, animated by a critical spirit, being original and oriented through fundamental writings, synthesis and encyclopedias. If at cultural level, Marino asserted his desire to build a new culture, at social level he believed in building up a civil society, dominated by the values of democracy and of human rights. In this context, Marino's interest moves from the criticism and literary theory to the history of ideas and ideologies, in order to define a liberal culture necessary to the deep modernization and Europeanization of the Post communist Romania.¹

Rezumat

Studiul își propune să scoată în evidență o turnură în definirea identității intelectuale a lui Adrian Marino. Această schimbare a fost afirmată în textele cu caracter memorialistic (dialoguri, memorii) tipărite după evenimentele din decembrie 1989 și se regăsește la nivelul unor scrieri program, militante pentru redefinirea culturii române, având la bază un real dialog cu Occidentul, animată de un spirit critic, originală și orientată către lucrări fundamentale, sinteze și enciclopedii. Dacă la nivel cultural Marino își afirmă dorința pentru construirea unei culturi originale și europene, în cel social credea în clădirea unei societăți civile, dominată de valorile democrației și drepturile omului. În acest context, interesul lui A. Marino se deplasează de la critica și teoria literară către istoria ideilor și ideologiilor, pentru definirea unei culturi liberale necesare modernizării și europenizării profunde a României postcomuniste.

Keywords: *History of Ideas, Ideology, Culture, Liberalism, Enlightenment, Post communism*

Cuvinte-cheie: *istoria ideilor, ideologie, cultura, liberalism, iluminism, post-comunism*

Adrian Marino s-a consacrat ca autor al unor lucrări fundamentale pentru cultura română. Se observă în biobiografia sa „obsesia” erudiției și enciclopedismului, dar și a sistematizării și analizei de tip hermeneutic care coboară explorarea intelectuală în profunzimea textelor, a structurilor literare și curenților culturale, a genezei și circulației ideilor în spațiul locuit de români („știm cu certitudine, scria Marino, că istoria culturii și ideologiei române, în stadiul său actual de dezvoltare, are o nevoie absolută de a fi construită și prin astfel de investigații, metode în adâncime, încă foarte puțin cultivate.”[1]). Eforturile sale perseverente, continue, în ciuda obstrucțiilor sistemului politic comunist, a „marginalizării” și desolidarizării din partea colegilor de breaslă, au urmărit convergența culturii naționale, ca dimensiune autentică, originală, anturată de o puternică și activă conștiință de sine, de orgoliu și prestigiu, în planul culturii europene și universale. Prezența românească în Europa dintr-o perspectivă culturală era fundamentală, dar afirmarea acestei tendințe

¹ Cercetare realizată în cadrul grantului ID 2444 CNCSIS PN II Idei cu titlul *Viața, opera și activitatea lui Adrian Marino*.

nu trebuia să se producă în orice condiții. Desigur, impunerea acestui punct de vedere se motivează în atitudinea omului de cultură Adrian Marino verticală, critică, activă și în spiritul său manifest antisistem (împotriva structurilor osificate și conformiste – establishment-ului, vezi îndepărtarea de George Călinescu [2], dialogurile cu Sorin Antohi, memorialistica [3], polemicile stârnite în jurul „dosarului” de la CNSAS [4]).

În fapt, asumarea condiției de „spirit antisistem” se înrădăcește în convingerea sa despre menirea civilizatoare și civică a omului de cultură, aspecte convergente ale civilizației românești. Intervențiile sale post '89 remarcă o serie de preocupări, studii, articole, cărți care ilustrează plasarea sa într-un loc al opoziției. Din acel loc vocea sa s-a făcut auzită nu doar animată de narcisism, cum ar crede unii, ci dominată de idei și valori constructive despre direcțiile de urmat în cultura română, despre nașterea și consolidarea democrației în România postcomunistă. Pentru Marino activitatea în planul cultural nu mai reprezenta un gest gratuit, golit de valențe sociale și civice. Dimpotrivă, în spiritul tradiției umanismului civic reciclat de pașoptism, cultura era chemată să dezvolte și să fortifice valori autentice într-un orizont moral, etic, civic pentru o societate armonioasă, salubră, dinamică.

În aceste condiții și ancorată unei atare finalități i s-au circumscris preocupările obstinate din ultimii ani ai vieții dedicate elaborării monografiei despre evoluția ideii de libertate la români. Omul proiectelor sistematice și consecvent în realizarea lor Adrian Marino s-a dedicat în întregime cercetării și elaborării în diferite variante a monografiei despre libertate și cenzură în România. Fundamentat pe opțiunile și convingerile sale liberale proiectul pare mai atractiv și incitant în condițiile unei „noi eliberări” din constrângerile ideologice ale partidului-stat, a cultului personalității, a dominației burgheziei roșii din perioada post-decembristă. Activismul din plan politic l-a determinat să definească un program cultural și civic care să reinstaureze valorile autentice și să edifice regimul democratic, o civilizație românească modernă și europeană în spiritul unui program numit „neopașoptism” [5].

Incomod, controversat, ciudat, antisocial cum s-a caracterizat singur în memorii, animat de un spirit hipercritic, Adrian Marino s-a impus ca o „piatră de hotar” în conștiința vieții intelectuale, culturale și civice din țara noastră. Cu un destin și o sensibilitate aparte a continuat chiar și după trecerea în „lumea celor dreپți” să provoace, să stârnească neulțumiri, „scandaluiri” de presă. Intransigent cu sine și cu ceilalți, fără a fi dispus la compromisuri, oricât de minore și cotidiene ar părea acestea, a trăit cu o conștiință acută ipostaza marginalului, în închisorile și domiciliu obligatoriu impus de regimul comunist, în desolidarizarea amicilor și confrăților critici, literați și intelectuali în general, din provincia în care trăia, Clujul, dar și din partea cercurilor naționale mult prea monopolist și dominante în viziunea sa. Nu asupra acestor aspecte dorim să ne îndreptăm în mod direct atenția în paginile de față, cu toate că ele constituie fundalul în care s-a născut unul dintre proiectele intelectuale, culturale, civice ale lui Adrian Marino. Modul în care și-a argumentat și construit proiectul, valoarea pe care i-a acordat-o în definirea identității sale intelectuale sunt aspectele interogate *hic et nunc*.

În termenii cei mai generali acest proiect poate fi identificat în ceea ce el numea *Pentru o cultură liberală*. Un proiect vast, amplasat sub semnul urgenței. El s-a declanșat cu câteva articole și studii dedicate afirmării idelilor de liberate și cenzură în cultura română. A tins spre o sinteză, cea a cenzurii realizată într-o primă fază prin articole în *Sfera Politicii* [6], o contribuție la enciclopedia internațională a cenzurii, un proiect britanic, tipărită în anul 2000 [7], și o variantă editată la Craiova în limba română, în același an [8]. Proiectul însușează și o contribuție postumă tipărită la Iași (Polirom, 2005) [9], regroupând paginile dintr-o primă parte a sintezei consacrate ideii de libertate la români: „În principiu ea ar avea trei mari compartimente: <<Începuturi>>, <<Momentul 1848 și consolidarea ideologiei liberale>> și <<Confruntarea dintre liberalism și totalitarismele de dreapta și stânga>>. În felul acesta cercetarea ar fi adusă la zi, până în epoca actuală.” [10]

Proiectul ce viza studierea ideilor de liberate și cenzură în spațiul românesc, survenit la o vârstă înaintată, după 75 de ani, a galvanizat preocupările și forțele intelectuale de care Marino dispunea, atribuindu-i o valoare particulară în biografia sa intelectuală, chiar dacă nu va mai reuși

să-l ducă la bun sfârșit. Angrenat programatic și activ în viața publică, civică și politică din România postcomunistă A. Marino a asimilat aproape organic, contopindu-se consubstanțial, visceral, cu eforturile de a construi o viață civică și o cultură română consonantă cu cea europeană, fundamentată pe respectarea drepturilor omului și a valorilor democratice pentru „a construi o nouă cultură și o nouă „țară”. [11]

Angajamentul cultural și civic al lui Adrian Marino în definirea ideologiei liberale a devenit dominant în ultimul deceniu al secolului trecut. Pe de o parte e un final de ciclu rezumat prin încheierea unor proiecte, prin reeditări ale unora dintre lucrările anterioare, dar și de deschideri, de evaluare și afirmare într-o nouă direcție. Delimitarea de „vechile” preocupări este consecventă, o serie de postfețe și epiloguri vin să sublinieze metamorfoza identității intelectuale survenită în condițiile eliberării din constrângerile totalitare. Un „capăt de drum” este considerată și apariția volumului șase din *Biografia ideii de literatură* (Cluj-Napoca, 2006): „Cu încheierea acestei *Biografii* am spus definitiv „adio” acestui gen de studii. Și, în general, studiilor critico-literare. Am fost orientați obligatoriu în această direcție de cenzura și constrângerile ideologice ale regimului comunist. Preocuparea noastră reală – ca să evităm formula pretențioasă de <<vocație>> – a fost în direcția ideilor și a ideologiei propriu-zise. Suntem, într-un sens, un autor deviat, ca să nu spunem constrâns de împrejurări, de la adevărata sa identitate intelectuală: de critic de idei și de ideolog. Ea s-a putut manifesta liber abia după 1989. Numai volumele pe care le-am publicat după această dată reprezintă – măcar în intenție – preocupările noastre cu adevărat esențiale. Nu renegăm nici unul dintre volumele anterioare. Dar ne propunem, până la ... sfârșit, doar recenzii, articole studii și volume de critică de idei și de ideologie propriu-zisă.” [12] Tema unui turnuri a identității intelectuale a revenit obsesiv și în discursul memorialistic, alături de vocația militantismului de aceeași sorginte iluminist-pășoptistă în definirea noii culturi române, a societății civile în spiritul ideilor democratice: „Dar lucrările ideologice care mă așteaptă vor fi ceva mai mult. Mult mai mult. Vor oferi ceva esențial, în plus. Și, mai ales, mă vor „oferi” mie însumi. Îmi vor reda, în sfârșit, adevărata identitate intelectuală. Sper ca vârsta să-mi rezerve, în final, măcar această satisfacție. Poate că o merit ...” [13]

Neopășoptismul reprezenta pentru Marino „actualitatea, vitalitatea și spiritul constructiv, profund reformator”, fiind „soluția fundamentală pentru modernizarea și europeanizarea reală a României”. [14] Viziunea sa era una dinamică și adaptabilă. Ea reactualiza spiritul, ideile majore și entuziasmul iluminismului și pășoptismului care plasau în centrul atenției începuturile („Pășoptismul reprezintă un astfel de moment simbolic românesc al începutului <<absolut>>”. [15]), universalitatea, generalizarea și originalitatea („Cultura română are propriul său ritm și sens de dezvoltare.” [16]) „idealul originalității și autenticității” [17], „Nici „superioritate”, nici „inferioritate”, ci numai „diferențiere” și „originalitate”. Pe cât posibil ...” [18]). Pășoptismul era perceput ca tradiție pe care se altoiește o „nouă realitate și evoluție istorică”, un act de reedificare, „urmează doar a traduce această aspirație într-un nou limbaj” [19] în contexte social politice cvasi-identice: „În secolul trecut, după un regim fanariot și de ocupație rusă. În cel actual, după un regim totalitar comunist de aceeași origine imperialistă răsăriteană, care ne-a smuls și izolat de marea <<familie a popoarelor europene>>”. [20] Programul definit de Marino se articulează în lumina unor precedente intelectuale cum ar fi Ștefan Zeletin sau Eugen Lovinescu, dar ideocriticul se simte atașat și de inițiativele unor mai tineri confracți, Alina Mungiu ori Sorin Antohi și Stelian Tănase.

O „nouă cultură” era în viziunea lui Marino critică, fundamentată pe sinteze și spirit enciclopedic: „Cultura română are vitală nevoie de lucrări de referință, sinteze, enciclipedii, cărți de <<nivel european>>, care să completeze și, în felul acesta, să absoarbă cultura fragmentului și a publicisticii inconsistente, preocupată prioritar de actualitatea imediată, din nefericire încă predominantă.” [21], „Cultura română are acută nevoie de lucrări de referință, de bibliotecă, de sinteză și erudiție, de instrumente serioase de lucru. Făcute cu ... <<fișe>>. Da, cu <<fișe>>”. [22] „Dar numai cu <<cronici>> de strictă actualitate, fragmente ocazionale și improvizatii pretins <<eseistice>>, poligrafie critică diletantă, prolifică și redundantă, cu talk-show-uri nu se poate construi o cultură. Iar cultura română se cere, în primul rând, construită. Prin lucrări fundamentale,

de bază (dicționare, enciclopedii, istorii de toate tipurile etc.), care încă, în mod regretabil, lipsesc.” [23]

Desprins de teoria și critica literară, deziluzionat de viața literară românească, de carierismul accentuat al intelectualilor, s-a manifestat „militant și polemic” [24] pentru consolidarea unei *altfel* de României, pe care ar fi dorit-o dominată de o *cultură liberală*, animată de un spirit rațional și critic. În 1999, când își redacta cartea memorialistică, deconta geneza noului proiect, care va deveni „o obsesie apăsătoare” pentru ultimii ani ai vieții sale, în termenii unui *accident fericit* survenit pe fondul unor limpeziri ideologice și de orientare profesională și intelectuală profunde: „S-a întâmplat ca un <<accident>> fericit, din primăvara și vara anului 1997, să dea un și mai puternic impuls acestor tendințe. Un telefon imprevizibil al lui Andrei Pippidi m-a implicat în aventura londoneză a lui *Censorship: An International Encyclopedia*, pentru care am scris *item*-ul românesc. Foarte interesant, chiar pasionant. Aproape două luni de documentare intensivă, de bibliotecă, zi de zi, m-au readus în lumea – cândva frecventată apoi abandonată – a izvoarelor istorice ale ideologiei române. Am reluat contactul cu documentele autentice, de primă mână. Cu o tradiție incipientă total ignorată. Cu o lume de idei uitate, care erau și ale mele. Rar telefon mai inspirat, mai salutar, mai stimulat. Căci mi-am dat seama repede că <<pot>> și chiar <<trebuie>> să scriu o întreagă carte despre *Cenzură și libertate în România*, pe care o voi dedica, fără îndoială lui Andrei Pippidi. Prima și ultima dedicație de acest tip a vieții mele. Căci o astfel de temă atinge coarda cea mai sensibilă a orientării mele ideologice: reacția împotriva cenzurii și constrângerilor totalitare. Imediat după expedierea versiunii engleze reduse, am început să adun noi fișe, izvoare, în vederea acestui proiect. Mă voi consacra acestei teme, imediat ce Viața va fi încheiată și definitiv pusă la punct.” [25]

Marino surprinde anvergura noului său proiect: documentare asiduă, revenirea la izvoarele autentice, evidențierea unei tradiții incipiente a discursului ideologic românesc, descoperirea unor idei comune în lumina cărora și-a conceput programul reconstruirii culturii și societății naționale în postcomunism. Aceste teme domină discursul autorului în ultimii ani de viață, în perioada analizei de tip retrospectiv a vieții „unui om singur”.

De câte ori are prilejul de a ieși public insistă să precizeze programul cultural și civic în limitele cărui ar trebui să evolueze societatea românească. Consemnând o recentă apariție editorială la vremea respectivă, 1995, semnată de Sorin Antohi reiterează principalele idei care în opinia sa ar trebui să ghideze viața culturală românească. *O nouă istorie a ideilor* pledează pentru „un nou stil în modul românesc actual și tradițional” [26].

Interesul pentru istoria ideilor revendicat dintr-o tradiție iluministo-pășoptistă-liberală nu putea să eludeze momentul de geneză a ideologiei liberale românești: „Ideologia românească, atât cât a fost, s-a născut sub semnul iluminismului și liberalismului.” [27] Studiul „integat și integral” al iluminismului românesc [28] atestă o concepție enciclopedică etalată într-un dublu registru, al unui dicționar al ideilor forță ale iluminismului (progres, progres științific, egalitate, pace, revoluție etc), pe de o parte, și o abordare de tipul istoriei problemă (luminarea, cultivarea limbii, „descoperirea” Europei), pe de altă parte. Istoria ideilor este exersată ca o sinteză prin fragmente în termenii lui Friedrich Schlegel expuși în dialogul cu Sorin Antohi de Marino însuși: „un fragment trebuie să fie ca un microcosmos care să cuprindă un întreg sistem, o întreagă viziune, schemă, o proiecție a unei construcții viitoare, condensată într-o formulă redusă” [29]. În schimb, enciclopedismul a fost generat de „faptul că simțeam nevoia unei gândiri totalizante” și de modelul ideologic la care a aderat, de sorginte iluministă și pašoptistă a căror reprezentanți erau „enciclopediști declarat”. Afin cu enciclopedismul, europenismul și creativismul generației iluminist-pășoptiste, Marino o considera ca fiind orientarea care „rămâne și azi .. steaua polară”: „Suntem, păstrând toate proporțiile, în tradiția pašoptiștilor entuziaști, a oamenilor <<începutului de drum>> în toate direcțiile, a <<pionierilor>> culturali. Precursorii sunt <<ilumiști-enciclopediști>>” și „Ne revendicăm, pe față, de la această dublă ilustră descendență culturală și ... ideologică.” [30]

Istoria ideilor și ideologiei are și resorturi intime, profunde, Marino declara „eu cred ... în rolul precursor al ideilor” și „Rolul precursor și propulsor, militant al ideilor este esențial. Ele au o funcție critică și vizionară, perturbatoare și explozivă și, în același timp, de organizare pe noi

baze.”[31] O altă motivație a adeziunii la aceste formule a rezultat din fundamentele ideologiei românești: „Ideologia românească, atât cât a fost, s-a născut sub semnul iluminismului și liberalismului.”[32]

Opțiunea pentru istoria ideilor este justificată de A.Marino în lucrarea sa referitoare la ideile de libertate și cenzură în România. Cartea este deschisă de două texte programatice. Primul dintre ele intitulat Prefață (*prefață programatică*) argumentează oportunitatea, necesitatea, urgența demersului de cercetare și cunoaștere a ideologiei politice românești sondată prin prisma cuplului antitetic libertate – constrângere/cenzură: „Exemplul românesc demonstrează, din plin, că ideea de libertate este indisolubilă de ideea de constrângere, respectiv cenzură.” O carte „care n-a fost încă scrisă” este recomandată ca o *revendicare* („Cultura română începe, și în acest mod, să se europenizeze, să depășească tradiția sa populară și religioasă.”), o *replică* (celor care contestă tradiția ideologiei liberale, străini și români), o *ripostă* (adresată ideologiei de dreapta și stânga), *necesitate* (lectura izvoarelor primare și definirea tradiției ideologice liberale românești, contracararea ideii de „colonizat cultural”) și *revenire* la „solul natal” (transferul identității intelectuale de la adeziunea la cultura alternativă la o „nouă cultură”, focalizată pe studiul ideologiei).[33]

Cel de-al doilea text, Istoria ideilor[34], este un manifest metodologic care are menirea să definească orizontul lucrării din punctul de vedere al demersului propus, a surselor care stau la baza acestuia. Adrian Marino își definește demersul de istoria ideilor politice în asentimentul concepției care a dominat studiul său, de evidențiere a precedentelor românești și universale, a sincroniei sau decalajului, a aderării la un orizont de cunoaștere și o metodologie de cercetare. Istoria ideilor nu apelează numai concepția lui Arthur O. Lovejoy, pe care o deconspiră A. Marino direct, ci operează în spiritul unei observații a lui Paul Cornea o direcție orientată către un „comparatism unificator”, reprezentată de scrierile lui E.Cassirer și P.Hazard.[35]

Revendicările sale se îndreaptă de data aceasta înspre istoria ideilor politice românești așa cum fusese ea exersată de Vlad Georgescu a cărui carte despre ideile politice iluministe în principate a făcut epocă. Vlad Georgescu a optat și pentru o teoretizare a demersului întreprins într-o lucrare la care face referire A. Marino[36], o sinteză a ideilor politice românești între 1369 și 1878[37]. Conceptualizarea istoriei ideilor îl determină pe istoricul exilat la Munchen să propună și un vocabular românesc al disciplinei, codificând ceea ce în istoria ideilor se cunoaște ca unit-ideas cu termenul de politograme, iar istoria acestor politograme fiind numită politografie în sensul de „istoria unui anume concept, trecut prin ansamblul cărțurilor care l-au exprimat”[38]. În adevăr, A.Marino descoperă în formulările lui Vlad Georgescu o direcție de cercetare și o metodologie folosită încă din studiile sale publicate în anii 63-66 și căreia i-a rămas consecvent în întreaga operă dedicată analizei iluminismului românesc. Ce altceva a făcut Marino în studiile sale decât cuprinzătoare formulare a lui Vlad Georgescu: „Metoda folosită are neîndoioase avantaje; stabilește cu precizie dinamica, frecvența, creșterea și descreșterea unei idei, îi raportează evoluția la factorii sociali, politici, economici, culturali, de civilizație, codificați grație metodelor respective. Îngăduie de asemenea o foarte riguroasă urmărire a salturilor calitative provocate fie de evoluția salăuntrică, fie de receptarea unor influențe străine, urmărește conceptul în mișcare și în conexiunile sale.”[39]

Desigur, spectrul cercetării de istoria ideilor în cazul iluminismului românesc are o tradiție și un profil bine conturat, nu se rezumă doar la aspectul de investigare a ideilor politice. Pompiliu Eliade încă de la începutul secolului XX formula o astfel de cercetare urmărind influențele culturii franceze în principate, dar direcția capătă loc de „cetate” prin contribuțiile lui profesorului de la universitatea din Cluj, D.Popovici, continuate în deceniile din ultimul pătrar a aceluiași veac de remarcabilele studii ale lui L.Bлага, A.Dușu, P. Teodor, V.Georgescu sau D.Prodan. Ultimul dintre istoricii enumerați, David Prodan a oferit o lucrare de referință istoriografiei românești în analiza ideilor și practicii politice din Transilvania într-o adevărată arheologie istorică a originilor și evoluției programului politic elaborat comprehensiv în *Supplex Libellus Valachorum*. [40] Pe bună dreptate, Paul Cornea consideră relevante contribuțiile lui A.Marino din perspectiva înnoirilor interpretative[41], în timp ce Pompiliu Teodor, aliniindu-se acestei sugestii remarca integrarea

demersului filologic al iluminismului românesc în mișcarea europeană, „în raport cu sensibilitatea secolului”, cercetări arondate istoriei ideilor și istoriei literare comparate.

În timp ce unele dintre aceste contribuții l-au precedat, cu altele se află în sincronie. Cu toate că n-a devenit un teoretician al istoriei ideilor și-a exprimat opțiunea metodologică pentru istoria ideilor și a ideologiei iluminismului studiu de studiu de câte ori a avut prilejul în presa socială și culturală, în dialogurile susținute, ca abia în ultima sa carte autumnă să prelimineze un astfel de discurs. Istoria ideilor îi permite să surprindă „ideologia politică românească din toate provinciile ca o unitate”, „unitatea dintre sensurile implicite și explicite ale acestor idei”, polivalența lor, descrierea fizionomiei „tradiției ideologice românești”. [42] Demersul pe care-l ilustrează l-a condus spre două închideri axiologice privind „existența, începutul, continuitatea și dezvoltarea unei reale tradiții ideologice românești”: prezența ideilor recuperează o dimensiune calitativă și nu este atât de importantă frecvența, difuzarea, ci semnificația lor; sub lupa ideologicului ierarhia valorilor se regenerează, alte le sunt criteriile care ordonează câmpul ideologiei decât cel estetic, idea politică și națională domină în detrimentul celei literare și estetice. Astfel, Marino propune o nouă lectură istoriei literaturii dincolo de autonomia esteticului, aceasta exprimând deopotrivă valori culturale, ideologice, politice, sociale. Nu doar în plan intern se produce o astfel de modificare a ordinii culturale, ci și în ce privește raportarea la cultura europeană, „prin conținutul său ideologic ... am fost efectiv, la înalt nivel, europeni, moderni, superiori în mod indiscutabil”. [43]

Studiul ideilor și ideologiei se ilustrează într-o serie de contribuții elaborate încă în anii regimului comunist dedicate iluminismului, o monografie care n-a ajuns să fie cuprinsă ca volum autonom, risipindu-se în articole de reviste sociale, culturale, științifice, în volume tematice, sau în actele unor colocvii și congrese internaționale, alternând apariția în limba română cu traducerea în limbi de circulație (franceză, germană ori engleză). Problematika iluminismului s-a prelungit și în deceniile societății românești democratice în efortul de definire a societății civile și ideologiei liberale, de fundamentare a modernismului într-un spirit neo-pășoptist, după anii „barbariei negre” a comunismului, de re-integrare a țării în cultura și civilizația europeană prin edificarea „celui de-al treilea discurs”, care înseamnă „nici speriați de Occident, nici anchilozăți și „arestați” în specificitatea noastră”. [44] Din perspectiva definirii ideologiei liberale prin cercetarea ideilor forță de expresie a acesteia în contextul dinamicii dintre libertate și cenzură, studiul iluminismului ca ideologie originară din care derivă modernitatea românească a rămas, în cazul lui A. Marino ca o operă neîncheiată. O monografie pe care ar fi putut-o realiza, studiile publicate atestă acest fapt, și o operă în proiect din care a apărut doar uvertura (cenzura în România) și proiectul unei sinteze necesare (libertate și cenzură în România).

References

1. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, p. 12.
2. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, 46-55.
3. *Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România. Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi*, Polirom, Iași, 2001.
4. Simona Maria Pop, *Adrian Marino. Obsesia trecutului*, Gens Latina, Alba Iulia, 2010.
5. Adrian Marino, *Pentru neopășoptism*, în vol. *Al treilea discurs*, pp. 145-163; Adrian Marino, *Actualitatea ideologiei culturale pašoptiste*, în vol. *Al treilea discurs*, pp. 164-178.
6. Adrian Marino, *Cenzura în România. Schiță istorică*, în *Sfera politicii*, V(1997), 49, p. 49-56; 50, p. 52-53; 51, p. 48-52; 52, p. 58-60; 53, p. 54-56; 54, p. 53-56.
7. Adrian Marino, *Romania*, în Derek Jones, ed., *Censorship. A World Encyclopedia*, vol. III, London, Chicago, Fitzroy Dearborn Publishers, 2001, p. 2042-2048.
8. Adrian Marino, *Cenzura în România. Schiță istorică introductivă*, Aius, Craiova, 2000.
9. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005.
10. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, p. 7.
11. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 235.
12. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 240.

13. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 235.
14. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 240.
15. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, p. 245.
16. Adrian Marino, *Pentru neopașoptism*, în vol. *Al treilea discurs*, p. 145.
17. Adrian Marino, *Pentru neopașoptism*, în vol. *Al treilea discurs*, p. 147.
18. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 235.
19. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 236.
20. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, p. 288.
21. Adrian Marino, *Pentru neopașoptism*, în vol. *Al treilea discurs*, p. 145.
22. Adrian Marino, *Pentru neopașoptism*, în vol. *Al treilea discurs*, p. 149.
23. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, p. 287.
24. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 234.
25. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 234.
26. Florina Ilis, *Studiu introductiv*, în vol. *Viața, opera și activitatea lui Adrian Marino. Cercetare bibliografică și de referință*, coord. Florina Ilis, Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, p. LXII-LXVI; Florina Ilis, *Adrian Marino. De la ideea europeană la ideea de libertate*, în vol. *Istoria culturii. Cultura istoriei*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, p. 540-551; Simona Maria Pop, *Vârstele devenirii*, Dacia, Cluj-Napoca, 2010, p. 218-264.
27. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, p. 484, 507.
28. Adrian Marino, *O nouă istorie a ideilor*, în vol. *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Polirom, Iași, 1996, p. 248.
29. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, p. 249.
30. Ionuț Costea, *Adrian Marino și cercetarea Iluminismului Românesc*, în vol. *Istoria culturii. Cultura istoriei*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, p. 523-539.
31. Adrian Marino, *Viața unui om singur*, Polirom, Iași, 2010, p. 295.
32. Adrian Marino, *Biografia ideii de literatură*, Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 234.
33. *Al treilea discurs*, p. 116.
34. *Al treilea discurs*, p. 54.
35. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, pp.7-10.
36. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, pp. 11-16.
37. P.Cornea, *Le „Lumieres” roumaines et leur image dans Lhistoriographie actuelle*, în *Synthesis*, 1974, nr. 1, p. 139 și 144.
38. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, pp. 11-12.
39. V. Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, Munchen, 1987.
40. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, p. 9.
41. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, p. 10.
42. P.Teodor, *Romanian Enlightenment Research*, în vol. *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980, p. 9-20; P. Teodor, *Ou en sont les etudes sur les Lumieres roumaines?*, în *Cahiers roumains detudes litteraires*, 1977, nr. 2., p. 40-50.
43. P.Cornea, *Le „Lumieres” roumaines*, p. 140; P.Teodor, *Ou en sont les etudes sur les Lumieres roumaines?*, p. 47-48.
44. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, pp. 12-13.
45. Adrian Marino, *Libertate și cenzură în România. Începuturi*, Polirom, Iași, 2005, pp. 14-16; p. 16: „Se stabilește o nouă ierarhie, care „reabilitează” o cultură și o literatură socotite până acum minore, de fapt necunoscute.”
46. *Al treilea discurs*, p. 51.

